

**HİKMET ZEYVELİ. MEDİNE SAHİFESİ. (İSTANBUL: KURAMER, 2019) 342 s.
ISBN: 978-605-9437-31-8**

Erol YAPRAKDAL

Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
erolyaprakdal@hotmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1683-3037

Hz. Peygamber liderliğindeki Müslümanlarla birlikte Medine’de pek çok farklı unsur yaşamaktaydı. Hz. Peygamber bu şehirde yaşayan insanların birbirleriyle asgari düzeydeki münasebetlerini düzenleyen deklarasyon mahiyetinde bir belge hazırlamıştı. Medine’deki farklı dini, siyasi ve etnik unsurların bir arada yaşamasını öngören siyasi ve hukuki belge niteliğini taşıyan¹ *Medine Sahifesi*, 19. yüzyılın sonlarına doğru oryantalistlerce ilgi görmüş daha sonra ise Müslüman araştırmacılar tarafından pek çok çalışmaya konu edilmiştir (s. 11). Bu ilgi muhtemelen küreselleşen dünyada bir arada yaşama mecburiyetinde olan insanların, geçmişin tecrübesinden faydalanma isteğinden ileri gelmektedir. Nitekim batılı araştırmacılar, bu belgeyi “Medine Anayasası” şeklinde isimlendirmişlerdir² (s. 11, 19).

İslami ilimlere dair pek çok çalışması olan Hikmet Zeyveli’nin beş bölümden oluşan *Medine Sahifesi* adlı kitabı; I. Bölüm: Giriş (s. 17-25), II. Bölüm: Tarihi Arka Plan (s. 27-66), III. Bölüm: Metin İncelemeleri (s. 67-112), IV. Bölüm: Metnin Çevirisi (s. 113-156), V. Bölüm: Değerlendirme/Sonuç (s. 157-161), Ekler (s. 163-327) ve Bibliyografya (s. 329-342) olmak üzere 342 sayfadan oluşmaktadır. Kitap hacimli gibi gözükse de pek çok yerde teknik bilgi ve literatüre ait veriler yer aldığı için okuyucunun doğrudan okuyacağı metin 140 sayfa civarındadır. Geri kalan 170 sayfalık kısım, başta ekler olmak üzere literatüre ait verilerden oluşup oldukça zengin ve istifadeli bilgiler sunmaktadır. Yazarın söz konusu bu çalışması, belgenin bilimsel olarak her yönüyle ele alınıp daha doğru anlaşılmasına katkıda bulunma amacı güttüğü anlaşılmaktadır.

Medine Sahifesi’nin kendine has bir ismi olmadığı için farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Orijinal metinde “kitap” ve “sahife”, kaynaklarda “muvâdaa” ve “muâhede”, Türkçe literatürde ise Medine vesikası/sözleşmesi/anayasası şeklinde geçmektedir³ (s. 19).

Yazar, metnin orijinalinde dokuz kez geçen “sahife” ibaresinden hareketle çalışmasına *Medine Sahifesi* ismini vermeyi uygun görmüştür (s. 11, 18-19). Ancak Diyanet İslam Ansiklopedisinin “Sahife” maddesinde bu ibarenin metinde sekiz kez geçtiği ifade edilmektedir.⁴ Doğrusu, yazarın isimlendirme konusundaki hareket noktası makul olsa da “Vesika” kelimesi bu metni daha iyi ifade etmektedir. Nitekim yazarın verdiği bilgiye göre; son dönem müellifleri de “Vesika” kelimesini tercih etmektedirler (s. 19).

¹ Mustafa Özkan, “Medine Vesikası” (Ankara: DİA, 2019), Ek-2/212.

² Bkz. Özkan, “Medine Vesikası”, Ek-2/213.

³ Bkz. Özkan, “Medine Vesikası”, Ek-2/212.

⁴ Bkz. Abdullah Aydın, “Sahife” (İstanbul: DİA, 2008), 35/522.

Tek bir metin halinde günümüze ulaşmayan ve parça parça halinde kaynaklarda geçen *Medine Sahifesi*, araştırmacılar tarafından bir araya getirilerek son halini almıştır⁵ (s. 11).

Muhammed Hamidullah'ın (öl. 2002) Türkçeye çevrilmiş⁶ olan çalışmasının yanında başka pek çok çalışma mevcut olsa da yazar, bu çalışmaları batılı çalışmalara göre yeterli bulmamış olacak ki çalışmasını da bu boşluğu doldurmak üzere ortaya koymuştur. Nitekim yazar, önsözde oryantalistlerin çalışmalarını Müslümanların çalışmalarına göre daha tatmin edici bulunduğunu ifade etmektedir (s. 13-14).

Yukarıda ifade edildiği üzere Müslümanların çalışmalarını yeterli bulmayan yazar, bu belgeyle ilgili ön plana çıkan Julius Wellhausen'ın (öl. 1918) çalışmasının üzerine yoğunlaştığını dile getirmektedir. Ancak sadece bununla yetinmeyerek klasik kaynakları da tarayarak ciddi bir literatür çalışması yapmıştır (s. 13-14). Araştırmacılara kaynaklık etmesi için kitabın ekler bölümünde bu verilere de genişçe yer vermiştir (s. 163-327). Çalışmanın bu yönüyle alan araştırmacılarına zengin bir malzeme sunduğunu ifade etmek mümkündür.

Yazar, giriş bölümünde çalışmanın ana çerçevesini oluşturan mini bir bibliyografya sunmakta ve burada "kayda değer" diye zikrettiği kaynakların çoğu batılı çalışmalardan oluştuğu görülmektedir (s. 17-18). Bu, muhtemelen yazarın önsözde ifade ettiği üzere batılı çalışmaları Müslümanların çalışmalarına göre daha derin, kapsamlı ve tatmin edici bulmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim yazar, konunun tahkikine başlarken Müslüman araştırmacıların çözmesi gereken pek çok problemin ve cevaplaması gereken soruların olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı batılı araştırmacıların çalışmalarını daha sistematik bulmaktadır (s. 13-14). Bu yaklaşımın isabetli olduğunu belirtmek gerekir; çünkü 19. yüzyıldan itibaren Batı, bilimsel metodolojide oldukça ilerleme kaydetmiştir. Dolayısıyla onların bilimsel çalışmalarında bunun yansımaları müşahade etmek mümkündür.

Yazarın tespitine göre; *Medine Sahifesi*'yle ilgili en kapsamlı çalışmayı yabancıardan Micheal Lecker, Müslümanlardan ise Hamidullah ve Muhammed b. Fâris el-Cemîl yapmıştır. Yazar da ilerleyen sayfalarda çalışmasını Lecker ve Hamidullah'ı dikkate alarak ortaya koyduğunu ifade etmektedir (s. 18-20).

Yazar, maddelendirme başlığı altında *Sahife*'nin ana kaynaklarda maddeler halinde geçmediğini; ancak araştırmacıların cümle başlarındaki giriş ifadeleri ve anlam bütünlüğünden hareketle farklı sayılarda maddeler oluşturduklarını ifade etmektedir. Nitekim o, *Sahifeyi* Wellhausen'ın 47, Leone Caetani'nin (öl. 1935) 48, Hamidullah'ın 52, W. Montgomery Watt'ın (öl. 2006) 47, R. B. Serjeant'ın (öl. 1993) 69 ve Lecker'in 64 madde halinde bölümlendirdiğini belirtmiştir. Kendisi de Lecker'in bölümlendirmesini esas almıştır (s. 20-21).

Yazar -her ne kadar- ilk defa akademik üslupla *Medine Sahifesi*'ni ele alan Wellhausen'ın çalışmasına yoğunlaşacağını ifade etmişse de yukarıda ifade edildiği üzere Lecker'in çalışmasını daha kapsamlı bulduğu için maddelendirmede onun

⁵ Bkz. Özkan, "Medine Vesikası", Ek-2/212.

⁶ Muhammad Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye -Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri-*, çev. Akyüz, Vecdi (İstanbul: Kitabevi, 1997).

çalışmasını esas almıştır (s. 19-20). *Sahife* hakkında genel malumat için buradaki veriler kayda değer verilerdir. Ayrıca Ek-1’de *Sahife* maddeleri karşılaştırmalı olarak verilmiştir (s. 163-165). Bu ek, maddelerin karşılaştırması için büyük kolaylık sağlamaktadır.

Bilindiği üzere *Sahife* genel anlamda iki bölüme ayrılmaktadır. İlk bölüm Müslümanlarla ilgili, ikinci bölüm ise Yahudilerle ilgili bölümdür. Ancak yazar bu bölümlendirmeyi kabul etmemektedir. Ona göre; 64 maddelik anlaşmanın 1-26. maddeleri Müslümanlarla ilgili, 27-48. ile 56-57. maddeler yani toplamda 24 madde Yahudilerle ilgilidir. Geri kalan 14 madde ise yani; 49-55. ve 58-64. maddeler genel hükümleri kapsamaktadır (s. 21-22). Yazarın bu bölümlendirmesi modern anayasa formatı izlenimini vermektedir.

Yazar, başlıca problemleri sorular halinde sıralarken aslında çalışmanın genel çerçevesini de çizmektedir. Özellikle *Sahife*’nin yazılış tarihinin çok önemli olduğunu dile getirmektedir. Ona göre; bu sorun, açıklığa kavuştuktan sonra belgenin arka plan bilgisi de ortaya konulmuş olur (s. 23-25). Nitekim yayınevi de benzer hususu dile getirmektedir. Yayınevi’ne göre bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran en önemli nokta; yazarın Kur’an-ı Kerim’den hareketle dönemin tarihi ve toplumsal arka planıyla *Sahife* metnini ilişkilendirmesi olmuştur (s. 11-12). Bu gayreti çalışmada müşahede etmek ziyadesiyle mümkündür.

Anlaşıldığı kadarıyla yazar, bu çalışmayı ortaya koyarken amacı okuyucuyu eğitmek değil bilgilendirmektir. Çünkü o, çalışmada başlıca problemlere tatmin edici cevaplar kombinasyonunu vererek (s. 24) *Sahife*’nin yazıldığı dönemin tarihi ile arka plan bilgilerini interaktif bir şekilde tahlil etmek istediğini söylemektedir (s. 14). Ancak o, *Sahife*’nin günümüz Müslümanlarının sosyo-politik sorunlarının çözümü konusunda ne tür önerilerinin olduğuyla ilgili değerlendirmeye uzun uzun girmeyeceğini ifade etmektedir (s. 24).

Yazarın giriş bölümünde çalışmanın genel hatlarını efradını cami agharını mani şeklinde çizmiş olduğunu söylemek mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla yazarın amacı; sadece *Sahife*’nin maddelerini salt bir biçimde ortaya koymak değil bununla beraber maddelerle günün tarihi arka planını senkronize bir şekilde ortaya koymaktır. Bunu başarabildiği ölçüde çalışmanın amacına ulaşmış olabileceği izlenimini vermektedir. Belirtmek gerekir ki, bu amacın çalışmaya farklı bir boyut kazandıracağı açıktır. Yazara göre; belge ile tarihi arka plan birlikte değerlendirildiğinde anakronizm ve anlamsız çevirilerin de önüne geçilmiş olur. Böylelikle belge daha doğru bir şekilde yorumlanmış olacaktır (s. 25).

Yazar, *Sahife*’nin yazılış tarihiyle ilgili tarihlendirmeyi hicretin ilk iki yılı aralığında olduğu görüşünü savunmaktadır (s. 27). Bu bölümde birtakım teknik ve tarihi veriler ışığında kendi kabul ettiği tarihlendirmeyi temellendirmeye çalışmaktadır. Yazar, çalışmasında *Sahife*’nin anlaşılmasını o günkü tarihi arka planın bilinmesine bağladığı için bu konuyla ilgili olarak geniş bir malumata yer vermiştir (s. 29-67). Medine ortamının zihinde canlanması açısından bu bilgilerin verilmiş olması son derece önemlidir.

Yazar, tarihi arka plan kısmında hicret sürecini ve hemen akabinde yaşananlar ile Bedir Savaşı’na giden süreci kısaca işlerken bazı çağdaş araştırmacıların değinmediği noktaları işlemesi dikkat çekici bir detaydır. Örneğin;

Bedir Savaşına kadar Ensar çeşitli nedenlerden ötürü Kureyş'le savaşmayı göze alamamıştır. Öte yandan Hz. Peygamber, Bedir'e kadar düzenlenen seriyye ve gazvelere Ensar'dan kimseyi katmamaya özen göstermiştir. Çünkü Hz. Peygamber, biatlerde Ensar'ın verdiği sözlerden hareketle onların sadece Medine'de kendilerini koruyacakları kanaatine sahip idi. Şu var ki Hz. Peygamber her ne kadar Ensar'ın bu tutumuna saygı duymuşsa da onlardan gönüllü olarak sefere katılmalarını beklemiştir (s. 51-52). Ensar'ın bu tutumu onlarla ilgili olan algının aksine olsa da bunu, günün şartlarında değerlendirmek kişiyi doğru sonuca ulaştıracağı muhakkaktır.

Savaş ayetlerinin nazil olmasından sonra dahi Medinelilerin savaşma isteksizliği Kur'an-ı Kerim'de kınanmıştır. Yazar, sadece ayetlerin kınamasıyla değil demografik olarak da Medine'de 500'e yakın savaşabilecek kişi bulunurken 313 kişinin savaşa katılmasını da delil olarak öne sürmektedir. Ayrıca sadece Ensar değil aynı zamanda Muhacirler arasında da savaşmaya isteksiz kimselerin olduğunu da dile getirmektedir. Dolayısıyla yazar, burada Medine döneminde Hz. Peygamber'e karşı bir "Müslüman muhalefeti"nin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu verileri ayetler bağlamında ikna edici şekilde izah etmektedir (s. 51-57). Doğrusu bu detayların ortaya konulması takdiri hak etmektedir. Elbette ki bu zayıf muhalefet Hz. Peygamber'in bizzat şahsına karşı veyahut dinin emirlerine karşı değildir. Günün sosyo-politik şartlarının Müslümanlar üzerindeki etkisinden öte olmadığı aşıkardır. Dolayısıyla bu pasif muhalefetin konjoktürel olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Demografik yapı ve yerleşim yeri hakkında aktarılan veriler kayda değer bilgilerdir. Bu verilerin alan araştırmacılara fayda sağlayacağı kuşkusuzdur⁷ (s. 57-66). Metin incelemeleri bölümünde *Sahife*'nin kaynakları, sıhhati, kendi içindeki bütünlüğü, yazılış tarihi, kimin yazdığı ve nerede yazıldığı, kimleri kapsadığı, şekli ve mahiyeti konusunda *Sahife* her yönüyle teknik ve akademik bir şekilde ele alınmıştır (s. 67-112). Burada oldukça istifade edilebilecek detaylar mevcuttur.

Yazar, *Medine Sahifesi*'nin iki ana kaynağının olduğunu öne sürmektedir. Bunlar: İbn İshâk (öl. 151/768) ve Ebû Ubeyd'in (öl. 224/839) metnidir. Yazar, bu iki metnin günümüze hangi kaynaklar yoluyla ulaştığının verilerini aktarmaktadır. İlginçtir, yazarın verdiği bilgiye göre; oryantalistler metnin sıhhati konusunda neredeyse ittifak halindedirler. Hatta en şüphecilerinin dahi herhangi bir tereddüdü bulunmamaktadır (s. 67-70).

Yazarın *Sahife* üzerinde ihtilaflar için "sıhhat", "bütünlük", "tarih" ve " taraflar" gibi yedi ana başlık ve her başlık altında da üç başlık olmak üzere toplam 21 başlık altında çizdiği tablo, sayfalarca bilginin özeti mahiyetindedir. Tabloda, 22 araştırmacının bu başlıklar hakkındaki kanaatleri paylaşılmaktadır. Bu tablo, konunun hem anlaşılması hem de zihinde canlanması adına önem arz etmektedir (s. 106-107).

Yazar, *Sahife*'nin yazılış tarihi hakkında görüş ve argümanları verdikten sonra onun Bedir Savaşı'ndan sonra bir defada yazıldığını öne sürüp bu konudaki argümanlarını sıralamaktadır. Ayrıca yine rivayetler ışığında *Sahife*'yi Hz. Ali'nin

⁷ Yazarın özet olarak faydalandığı çalışma için bkz. M. Tayyib Okıç, "İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]* 7/ (1959), 11-20.

yazdığını ileri sürmektedir. Bu konudaki tartışmalar okuyucunun takdirine kalmıştır (s. 79-91).

Metnin çevirisi bölümünde yazar, asıl kaynak olan İbn İshâk ve Ebû Ubeyd'in günümüze ulaşan metinlerinin arasındaki fark ve benzerliklerini ortaya koyarak Hamidullah ve Lecker'in yönteminden hareketle bir yol takip ettiğini belirtmektedir. Çünkü ona göre her iki metin birebir aynı değildir. Örneğin; Lecker'in tasnifine göre İbn İshâk'ın metni 64 madde iken Ebû Ubeyd'in metni 44 maddeden ibarettir. Dolayısıyla yazar, aradaki bu farkı dikkate alarak oluşturulan metin üzerinde birtakım tercihlerde bulunmaktadır (s. 113-114).

Bu bölümde de oldukça titiz bir çalışma ve yoğun bir emeğin olduğunu müşahede etmek mümkündür. Neredeyse kelime kelime ayrıntılı bir çalışma yapılmıştır. Nitekim bunu dahi yeterli görmeyen yazarın titizliğini "*Sahife*'nin sıhhatli bir çevirisini elde etmek için, bugüne kadar yapılmış bütün çevirilerini el altında bulundurmaya faydalı olmakla beraber yine de her yönüyle yeterli olmamaktadır." cümlesinden anlamak mümkündür. Ebû Ubeyd'in metni birçok maddeyi ihtiva etmediği için metnin çevirisinde yazar, İbn İshâk metnini esas almıştır. Ancak yine de yazar her iki metni göz önünde bulundurarak çeviri yaptığını belirtmektedir (s. 118).

Yazarın tercih ettiği *Sahife* metni, 64 maddeden oluşmaktadır. Her maddenin Arapça metniyle birlikte Türkçe tercümesi de verilmiş devamında ise yer yer bir-iki sayfa uzunluğunda izahat ve değerlendirmeler yapılmıştır. Kimi izahatlar metnin açıklaması/tefsiri mahiyetindeyken kimisi de metnin sıhhati, metinle ilgili benzerlikler, farklılıklar ve araştırmacıların değerlendirmeleri, taksimatları hakkındadır. Öte yandan yazar, maddeler arasındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinde de birtakım değerlendirmeler yapmış veyahut madde çevirilerindeki tercihlerinin gerekçelerini ortaya koymuştur (s. 118-156).

Sonuç kısmında ise yazar, giriş bölümünde sorduğu sorulardan ve veriler ışığında vardığı kanaatleri net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ona göre; belge her ne kadar isnadlı bir metin olmasa da onun sıhhati konusunda tartışmaya açık herhangi bir nokta bulunmamaktadır. Dolayısıyla belgenin metni "sahih"tir ve İbn İshâk yoluyla günümüze ya doğrudan aslı veyahut da bir kopyası ulaşmıştır. Şu var ki, bu metin kaynaklarda tek parça halinde bulunmamaktadır. Parça parça olarak kaynaklarda yer alan bu metin, araştırmacılar tarafından müstakil bir belge haline getirilmiştir. Nitekim bu durum çalışmanın temel alanını teşkil etmektedir (s. 157).

Yazar, *Sahife*'nin en geç Bedir Savaşına kadar yazılmış olduğunu öne sürmektedir. Özellikle *Sahife*'nin maddeleri ile o günün tarihi arka plan verilerinin birbiriyle örtüşmesine de ayrı bir önem verdiği ortadadır (s. 158).

Yazar, bilinenin aksine *Sahife*'nin bir "anayasa" niteliğinde olmadığı bilakis Müslümanlar için bir "sözleşme", Yahudiler ve azınlıktaki Müşrikler içinde "deklarasyon" ya da "davet niteliğinde" bir metin olduğunu öne sürmektedir. Özellikle Yahudi kabilelerin bu metne taraf olmadığını vurgulamaktadır. Hatta bu metnin yazıldığı sırada Yahudi kabilelerinden birinin Medine'den sürülmüş olduğunu diğer Yahudi kabilelerle de tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşmalarının yapıldığını öne sürmektedir. Nitekim Ek-IV de "Yahudilerle Özel Anlaşmalar" kısmında bu metinleri aktarmaktadır (s. 229-237). Dolayısıyla ona göre; *Sahife*'nin

doğrudan muhatabı Müslümanlardır. Medine’de yaşayan diğer topluluklar da *Sahife*’nin dolaylı muhataplarıdır. Herhangi bir bağlayıcılığı olmayan bu metnin hedefi ise Müslümanların hakimiyetindeki Medine’de genel asayişin temini olup güvenlik ve kardeşlik ortamının oluşması olmuştur (s. 158-159). Doğrusu bu değerlendirme iddialı olduğu kadar makul ve günün şartlarına daha uygun olduğunu da söylemek mümkündür.

Yazar, son olarak *Sahife*’nin Kur’an’ın özüne aykırı olmadığını bilakis Kur’an’ın ruhuna uygun olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında günümüze uyarlanması ve uygulanması bakımından bir atıftan hareketle Müslümanların başka unsurlarla birlikte yaşadığı zaman onun tavrı sadece bu *Sahife*’nin maddelerine bağlı kalmak olmadığını aksine bu *Sahife*’den önce ve sonra yirmi yılı aşkın bir süre vahyin ışığında başka din unsurlarıyla Müslümanların yaşadığı örnekler ışığında hareket etmesinin daha doğru olacağını ifade etmektedir (s. 161). Konjoktürel şartlarda yazılan *Sahife*’nin maddelerine göre hareket etmek yerine yirmi yılı aşkın sürede insan ve toplum hayatını şekillendiren vahyin ışığında oluşan birlikte yaşama kültürüne göre hareket etmenin daha doğru olacağı aşikardır.

Ekler bölümü neredeyse kitabın yarısı hacmindedir (s. 163-327). Ek-I’de *Sahife*’nin iki metni mukayeseli ve anlaşılır bir şekilde tablo olarak verilmiştir. Bu, iki metnin mukayesesi için oldukça önemli bir tablodur (s. 163-165). Ek-II’de metnin versiyon ve rivayetleri detaylı bir şekilde verilmiştir. Bu ek, alan araştırmacılarına ziyadesiyle veri sunmaktadır (s. 167-210). Ek-III’te ise tam metin olarak değil de metnin bölüm bölüm olarak kısa ve kısmi atıflarını vermektedir (s. 211-228). Yazara göre *Sahife* bizzat Yahudilerin taraf olduğu ve Müslümanlarla Yahudiler arasında ortaya konulan bir metin değildir. Bundan dolayı zaman zaman Yahudilerle özel anlaşmaların yapıldığını vurgulamaktadır. Ek-IV’te de bu anlaşma metinlerini vermiştir (s. 229-237). Son ek olan Ek-V’te ise yazar farklı dillere çevrilmiş olan 14 tane çeviriyi vermektedir (s. 239-327). Kitabın her bölümde görülen veri zenginliğini kaynakçada da görmek mümkündür (s. 329-342).

Yazar, yeni fikirler üreterek ve eski çalışmaları tahlil ve tenkit ederek ilim dünyasına bir katkı sunması amacıyla bu çalışmayı kurguladığı anlaşılmaktadır. Çalışmanın akıcı ve sade dilinin yanında akademik yönü de ağır basmaktadır. Bu kitap, alan araştırmacılarına zengin bir literatür sunmakla birlikte genel okuyucu kitlesine de hitap edecek sadelikte bir çalışmadır. Alan çalışmasında gördüğü eksiklikten hareketle yazarın yaptığı bu çalışma ciddi bir boşluğu dolduracağı açıktır.

Kaynakça

- Aydınlı, Abdullah. “Sahife”. 35/522-523. İstanbul: DİA, 2008.
- Hamidullah, Muhammad. *el-Vesâiku’s-Siyâsiyye -Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri-*. çev. Akyüz, Vecdi. İstanbul: Kitabevi, 5. Baskı., 1997.
- Okiç, M. Tayyib. “İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]* 7/ (1959), 11-20.
- Özkan, Mustafa. “Medine Vesikası”. (3. Basım). Ek-2/212-215. Ankara: DİA, 2019.